

Ronald Richardson

II.

LOUIS HJELMSLEV

3. oktober 1899–30. maj 1965.

Tale i Videnskabernes Selskabs møde den 12. november 1965.

Af **Knud Togeby**.

Louis Trolle Hjeltslev blev født 3. oktober 1899 i København som søn af Johs. Petersen, der i 1903 tog navneforandring til Hjeltslev, efter sin fødeegn Hjeltslev herred ved Århus, og som i 1907 blev professor i matematik ved polyteknisk læreanstalt, i 1917 ved Københavns universitet. Faderens videnskabelige hovedindsats lå inden for fundamentale spørgsmål angående geometriens systematiske opbygning.

Louis Hjeltslev arvede uden tvivl fra faderen en skarp begavelse, men det er tvivlsomt, om man har ret til, som det er sket, at forklare hans formalisering af sprogvidenskaben ud fra en arvet matematisk begavelse. Derimod kan han nok i hjemmet have fået sans for almindelige erkendelsesteoretiske spørgsmål.

Louis Hjeltslevs egen uddannelse var rent sproglig. Allerede 14 år gammel blev han stærkt påvirket af Otto Jespersens bog »Sprogets logik«. I det nysproglige gymnasium på Gl. Hellerup gymnasium skrev han en prisafhandling om det selvvalgte emne »Sammensatte ord i dansk«. Efter studentereksamen i 1917 studerede han sammenlignende sprogvidenskab, idet han fulgte undervisningen hos Holger Pedersen, Kr. Sandfeld, Dines Andersen, A. B. Drachmann og J. L. Heiberg.

Allerede i 1919 fik han universitetets guldmedalje for en besvarelse af prisspørgsmålet i klassisk filologi: Oversættelse af og kommentar til de oskiske indskrifter. Efter tilskyndelse af Holger Pedersen, der i 1920 i forelæsninger over litauisk udkastede en teori om vokalharmoni som forklaring på diftongerne *ai* og *ei*'s udvikling, valgte han litauisk lydhistorie til speciale og foretog derfor i 1921 en studierejse til Litauen (herom en artikel i Gads

danske Magasin 1922), hvor han stiftede bekendtskab med Kasimieras Būga. I 1923 tog han sin magisterkonferens i sammenlignende sprogvidenskab.

Specialet blev udvidet til disputats i 1932: *Études baltiques*. Med udgangspunkt i Holger Pedersens vokalharmoni-teori, men i øvrigt især under påvirkning af Grammont, hvem han altid satte højt, og ud fra hvis teori om øst-indoeuropæiske tendenser til centralartikulation og til slappet artikulation han forklarer den nordbaltiske monoftongering af *ai* og *ei* og den fællesbaltiske ord-intonation. Han konkluderer: »Det litauiske sprog er egentlig ikke konservativt, men snarere reaktionært: gennem revolutionære omskiftelser tenderer det bestandig tilbage mod det oprindelige udgangspunkt«. Hjelmlev behandlede senere dette samme emne i afhandlingerne *Accent, intonation, quantité* (Studi baltici VI, 1937) og *Études de phonétique dialectale dans le domaine letto-lituanien* (Scando-slavica II, 1956).

Med konferens-specialet og disputatsen om indoeuropæisk lydhistorie var Louis Hjelmlev, dirigeret af sin lærer Holger Pedersen, blevet ført bort fra det, der fra første færd var hans dybeste interesse: den indoeuropæiske syntaks. Hans interesse for syntaks var blevet vakt allerede i skoletiden gennem Otto Jespersen, om hvem han skrev sin første videnskabelige artikel (Tilskueren 1923), og syntaksen stod i forgrunden i hans universitetsstudier. Efter konferensen genoptog han denne interesse ved i Prag 1923 at høre Zubatý's forelæsninger over indoeuropæisk syntaks og især ved i 1926–27 at studere almen sprogvidenskab i Paris hos Meillet og Vendryes.

Disse to år i Paris regnede Hjelmlev selv for sin videnskabelige anden fødsel. Hans følgende værker blev skrevet på fransk, der altid var hans yndlingssprog. Han nåede i disse år til den erkendelse, siger han i sin selvbiografi (Københavns universitets festskrift 1932), »at en frugtbar videreførelse af den indoeuropæiske syntaks bedst kunne nås gennem en rationel grundlæggelse af den almene grammatik.« Herpå sigter alle Hjelmlevs senere bestræbelser og hans hele videnskabelige produktion. Og heri består Hjelmlevs epokegørende indsats: at han udkastede storslåede tanker om de fundamentale principper for sprogbeskrivelsen, principper, der har muliggjort en mere objektiv og eksakt lingvi-

stik end tidligere. Dette skete i de 15 år fra 1928 til 1943, der er Louis Hjelmslevs store skabende periode.

Det blev i første omgang til værket *Principes de grammaire générale* (1928), der var tænkt som en disputats, men som i stedet udkom i Videnskabernes Selskabs historisk-filologiske Meddelelser. Han forlader heri Jespersens tanker om en sprogets filosofi og lader sig inspirere af Wiwel (1901), Saussure (1916, læst i udgaven 1922), Sapir (1921) og russerne Peškovski (1920—25) og Peterson (1923—25) til at udkaste principperne for en grammatik, der bygger på sproget selv, på de rent sproglige konstruktions- og kombinations-muligheder, uafhængig af nabovidenskaber som logik og psykologi.

Man har talt meget om ændringerne i Hjelmslevs teorier, men de gælder kun detaljer. Fra denne hans første bog står hans grundtanke om en formel eller funktionel grammatik fast og han taler allerede her om en abstrakt og algebraisk grammatisk form (s. 112). Han peger på kongruens og rektion som midler til rent sprogligt at definere sætningsled og ordklasser, hvorfor morfologi og syntaks for ham bliver et og det samme.

I indledningen til *Principes* annoncerer Hjelmslev et slags andet bind, der skulle omhandle grammatikkens historie. I de følgende år arbejdede han især med Rask, i hvem han fandt en forløber for sine egne synspunkter. Han udgav hans Udvalgte Afhandlinger I—III (1932—35) og hans brevveksling I—II (1941) og nedlagde sin nyfortolkning af ham i den korte artikel *Commentaires sur la vie et l'œuvre de Rasmus Rask* (Conférences de l'Institut de linguistique de l'Université de Paris X, 1950—51, p. 143—57).

Han hævder heri, at Rask ikke så meget er grundlægger af den historiske sprogvidenskab som af den sammenlignende sprogvidenskab. I hele sin produktion skrev Rask om sprogsystemer, skrev grammatikker, ikke sproghistorier. Ud fra en hidtil ukendt Rask-tekst »En Forelæsning over Sprogets Filosofi« (1830), viser han, at Rask betragtede sproget som en naturgenstand, at han altid søgte det abstrakte system bag mangfoldigheden, og at han lod sig lede af princippet om overensstemmelse mellem indhold og udtryk. Hjelmslev siger endog, at begrebet sprogforandring ikke eksisterede for Rask. Det sproglægtsskab, han opererede med, var typologisk som hos Linné, ikke genetisk. Han begyndte

som romantiker, men var, og blev især efterhånden, en rationalistisk systematiker.

I 1931 tog Hjeltslev initiativet til oprettelsen af Lingvistkredsen i København, efter mønster af Société de Linguistique i Paris og af Cercle Linguistique de Prague, som man havde fået kontakt med ved den 2. lingvistkongres i Genève i september 1931. Umiddelbart efter, den 24. september 1931, fandt kredsens stiftende møde sted. Om Lingvistkredsens historie, virksomhed og særpræg har Hjeltslev skrevet et smukt stykke i *Rapport sur l'activité du Cercle Linguistique de Copenhague 1931—51*, en hel kærlighedserklæring til den Lingvistkreds, der var hans hjertebarn, og som kom til at spille en afgørende rolle for alle yngre danske grammatikere og filologer.

I 1933 gav Hjeltslev en meddelelse i Lingvistkredsen om kasus og forelæste over samme emne som privatdocent. Det blev til bogen *La Catégorie des cas. Étude de grammaire générale I—II* (Acta Jutlandica 1935—37), tænkt som en demonstration af de almene principper fra 1928. Heri bruges for første gang betegnelsen »immanent metode« (I, s. 50) om en beskrivelse, der kun tager hensyn til de forskelle, der er sprogligt givne. I øvrigt er beskrivelsen rent semantisk, således at metoden ligger nær Pragfonologien, som der dog samtidig tages afstand fra (s. 90).

Hjeltslev definerer selve kategorien kasus som udtrykkende et forhold mellem to genstande (hvorved vokativ udelukkes som kasus! og ordstilling og adverbialformer medtages) og bygger herpå en lokalistisk teori med retning som grundbegreb. Det originale ligger i, at kasusbegreberne ikke blot bestemmes efter deres indhold, men også efter deres omfang (ekstensiv eller vag betydning over for intensiv eller præcis betydning), idet de sproglige modsætninger siges at være participative, mellem A på den ene side og A+ikke-A på den anden, hvilket igen sættes i sammenhæng med kasus-synkretismer. På grundlag af visse solidaritetslove opstilles de mulige systemer.

I første bind af kasus-bogen gennemgås to kaukasiske sprog med 3-dimensionale kasus-systemer: tabassaran med 52 kasus og lak med 48 kasus. I andet bind gennemgås 6 sprog med 2-dimensionale systemer, deriblandt eskimoisk med 8 kasus. Desværre er værket ufuldendt. Efter behandlingen af disse rige og derfor klare systemer var det Hjeltslevs hensigt at gennemgå de mere

kendte, men vanskeligere indoeuropæiske sprog med 1-dimensionale systemer, derefter almene kasus-problemer og endelig kasus sproghistorisk, idet det var hans opfattelse, at de historiske systembevægelser skyldes dispositioner i systemet (s. 109—10).

I 1933 blev den kun 26-årige H. J. Uldall ansat som assistent i engelsk ved Københavns universitet, og mellem Hjelmlev og ham opstod der et intimt frugtbart samarbejde, der savner side-stykke i videnskabshistorien. Uldall, der havde fået sin sprogvidenskabelige uddannelse hos fonetikerens Daniel Jones i London og i Amerika, drog Hjelmlev over mod udtrykslæren, som han hidtil ikke havde behandlet teoretisk. Resultatet blev den såkaldte fonematik, der stillede sig i opposition til Prag-fonologiens fonetiske lydbeskrivelse ved at klassificere fonemerne internt sprogligt efter deres plads og kombinationsmuligheder i stavelsen. Den udformedes i et fonematisk udvalg under Lingvistkredsen og blev forelagt af Hjelmlev og Uldall på den 2. fonetik-kongres i London i 1935: *On the Principles of Phonematics*, hvori den senere så berømte kommutationsprøve optræder for første gang hos Hjelmlev.

Principperne for udtrykslæren blev yderligere udarbejdet i afhandlingerne *Accent, intonation, quantité*, hvor Hjelmlev omfortolker sin disputats i lyset af sin nye teori, og i en meddelelse på den 3. fonetik-kongres i Gand 1938: *The Syllable as a Structural Unit*, men da havde de to lingvisters teori allerede undergået en radikal udvikling, især i det terminologiske.

Året 1936 er det afgørende skæringsår for denne fornyelse. Da indføres betegnelsen glossematik (af det græske ord for 'tunge') for den rent formelle sprogbeskrivelse, og i forbindelse dermed en lang række særlige termini, dannet over græske ord, hvad der i hvert fald har bidraget til at gøre teorien svært tilgængelig. De sprogligt definerede fonemer kaldes cenematemer (efter det græske ord for 'tom'), indholdselementerne kaldes plerematemer (efter det græske ord for 'fuld'), etc. etc.

Glossematikken præsenteredes første gang i Hjelmlevs meddelelse ved den 4. lingvistkongres i København i 1936, på samme måde som Prag-fonologien var fremtrådt ved den 1. lingvistkongres i Haag i 1928. Denne afhandling, *Essai d'une théorie des morphèmes*, er, trods terminologien, den lettest tilgængelige indførelse i Hjelmlevs sprogteori og måske hans bedste afhandling overhovedet. Morfemer opfatter Hjelmlev, i overensstemmelse

med den franske grammatiske tradition, som grammatiske elementer. Disse morfemer står i centrum af hans sprogteori fra først til sidst. Han kredser om dem i *Principes* og i kusus-bogen. Han underinddeler de nominale og verbale morfemer efter området for deres styrelse, altså ud fra de rent interne sproglige relationer. I afhandlingen møder vi det fundamentale forudsætningsbegreb, hvorpå Hjelmsslev bygger hele sin teori. Og han slutter med at sætte sprogvidenskaben i centrum af al erkendelse: »Ingen filosofi uden lingvistik«.

Ved Lingvistikongressen i København omdeltes en lille brochure med indledning og et par prøvesider til en bog af Hjelmsslev og Uldall: *An Outline of Glossematics*, hvor der antydes en sprogbeskrivelse på algebraiske formler, belyst ved præcise sproglige eksempler. Trods titelbladets forjættende »To be published in the autumn« lykkedes det ikke at få bogen ud, inden krigen i 1939 afbrød samarbejdet mellem Hjelmsslev og Uldall. I 1957 udsendtes ganske vist *Outline of Glossematics* (Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague X, 1) af Louis Hjelmsslev og H. J. Uldall, men i form af en *Part I: General Theory*, af H. J. Uldall, som Hjelmsslev ikke optræder som medforfatter til.

Fra 1934 til 1937 var Hjelmsslev docent i sammenlignende sprogvidenskab ved Århus universitet, i 1937 blev han Holger Pedersens efterfølger som professor i sammenlignende sprogvidenskab ved Københavns universitet. I sin tiltrædelsesforelæsning en af de første dage i september 1937 talte han om Rask og om sine forgængere i embedet, Vilh. Thomsen og Holger Pedersen, og karakteriserede dansk sprogvidenskabelig tradition med ordene uafhængighed, realisme og rationalisme, ved altid at være i avant-garden (Rask, Wiwel). »I Danmark er det tradition at være utraditionel«.

Denne indledningsforelæsning var samtidig begyndelsen til en forelæsningsrække over sprogvidenskabens historie, som sammen med sprogvidenskabens metode var Hjelmsslevs yndlingssemne som universitetslærer. De sprog, han oftest forelæste over, var litauisk, albansk og ungarsk.

I 1939 grundlagde Hjelmsslev sammen med Viggo Brøndal det internationale tidsskrift for strukturel lingvistik *Acta Linguistica*. Det var de to ledende skikkelser i Lingvistikredsen, der forsøgte et samarbejde, trods de store forskelle, der skilte dem. Ved et

mærkeligt træf havde Hjeltslev i 1928 med sine konstruktionsdefinitioner i *Principes* givet en definition af ordklasserne sikt modsat den logiske definition, Brøndal samme år havde givet i sin bog »Ordklasserne«. Denne modsætning markeredes mere og mere i løbet af 30'erne og ses også i det første nummer af *Acta Linguistica*, hvor de to redaktører har skrevet hver sin programartikel, Brøndal om »Linguistique structurale«, Hjeltslev om *La Notion de rection*, det begreb, som fra først til sidst var centralt i hans sprogteori. I de følgende par år føjedes til denne teoretiske modsætning også administrative og personlige modsætninger.

I begyndelsen af 40'erne kronedes denne rigeste periode i Hjeltslevs liv med, at han skrev sine to sidste hovedværker. I 1943 udkom i Københavns universitets festskrift *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. Den udfordrende titel kunne ikke overraske dem, der havde set Hjeltslev i skrift efter skrift pege på, at der endnu ikke eksisterede nogen almen grammatik eller sprogteori bygget på sproget selv. Og den senere udvikling har givet ham ret i, at han virkelig grundlagde en hidtil uset objektiv sprogbeskrivelse. Kun Saussure anerkender han i dette værk som sin forgænger.

Det er en vanskeligt tilgængelig bog, der holder sig på et meget abstrakt plan, men man finder deri alle Hjeltslevs almindelige sprogteoretiske principper. En sprogbeskrivelse skal være empirisk, d.v.s. modsigelsesfri, udtømmende og simplest mulig. Den beskriver elementerne gennem deres relationer, der kan være enten selektion (ensidig forudsætning), solidaritet (gensidig forudsætning) eller kombination (uden forudsætningsforhold). Analysen går under tegngrænsen, således at udtryk og indhold analyseres hver for sig, indtil man når de irreduktible elementer, men samtidig således at de to analyser forløber parallelt. Et sprog defineres internt ved at have indholds- og udtryksplan, hvad der adskiller det fra logik og algebra, der kun har ét plan, og desuden system og forløb. Sprogteorien står i centrum ved ikke blot at åbne forståelsen for sprogsystemet, men også for litteratur og andre videnskaber, ja, for mennesket og menneskesamfundet bag sproget. »Da har sprogteorien nået det mål, som er dens forpligtelse: *humanitas et universitas*.«

Samtidig med denne højst teoretiske og abstrakte bog skrev Hjeltslev en populær fremstilling af sprogvidenskaben: *Sproget*,

en introduktion, der ved en mærkelig skæbne først blev udgivet tyve år senere, i 1963. Heri fremstiller han med en enestående oplagthed, i lykkelig beherskelse af alle sit videnskabsområdes aspekter, med en vrimmel af letforståelige eksempler, sit originale syn på sprogvidenskaben, ikke subjektivt, siger han udtrykkeligt, men underbygget med argumenter. Han begynder med det genetiske sproglægtskab, fortsætter over sprogbygning og sprogbrug og tegndannelse til sprogfamilier og typologisk sproglægtskab. I afsnittet om sprogbygningstyper samler han sine egne grammatiske principper, og endelig lader han med et kapitel om sprogforandring fremstillingen bide sig selv i halen.

Med denne bog gav Hjeltslev på én gang en indførelse i sprogvidenskabens metode og en skitse til en sprogvidenskabens historie med særlig vægt på danske forskeres indsats. Han vendte med denne sin sidste bog tilbage til sit eget og sprogvidenskabens udgangspunkt i den sammenlignende lingvistik og viste, at sproghistorien ikke var, som mange troede, noget han afviste, men noget som han omfortolkede i lyset af sine teorier, således at mange såkaldte historiske processer var aktuelt virkende sprogregler.

Atter med denne bog følte han selv, at han lagde grunden til noget nyt, og glæden over denne pioner-virksomhed har han givet gribende udtryk: »Men for videnskabsmanden er der ikke noget skønnere end at se en uskabt videnskab foran sig« (s. 93). Et udtryk, der bringer tanken hen på en lignende udtalelse af Rask, som Hjeltslev yndede at citere.

I de følgende år skrev Hjeltslev en række afhandlinger, især på opfordring, i festskrifter, i kongres-akter og i førstenumre af nye tidsskrifter: *Le verbe et la phrase nominale* (Mélanges Marouzeau 1948) *Structural Analysis of Language* (Studia Linguistica I, 1948) *Om numerus og genus* (Festskrift til Christen Møller 1956) *Sur l'indépendance de l'épithète* (til Roman Jakobson, Vid. Selskabs hist.-fil. Medd. 1956) *Animé et inanimé, personnel et non-personnel* (Travaux de l'Institut de Linguistique I, Paris 1956), etc. Femten udvalgte afhandlinger blev udgivet til hans 60-årsdag i 1959 i bindet *Essais linguistiques* (Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague XII), der afsluttedes med en bibliografi over Hjeltslevs produktion, på 167 numre.

Hjeltslev blev valgt til medlem af Videnskabernes Selskab 12. april 1946. I de 12 år indtil 1958 gav han meddelelser eller

forelagde afhandlinger 12 gange. 12. marts 1954 talte han mindeord om sin forgænger Holger Pedersen, som han kun skulle komme til at overleve i 11 år.

Men megen af hans tid blev i denne periode opslugt af administration, især af universitetsadministrationen, som han gik op i med liv og sjæl. Han var dekan ved det filosofiske fakultet 1947—48, medlem af konsistorium i 16 år 1948—64, prorektor 1952—53, i hvilken egenskab han ved årsfesten i november 1953 holdt en forelæsning om *Sprogets indhold som samfundsfaktor*. Han var medlem af bestyrelsen for Rask-Ørsted fondet 1947—64, formand for foreningen af professorer ved de højere læreanstalter 1948—56, formand for kulturministeriets lektoratsudvalg 1949—64. Han var et meget aktivt medlem af Videnskabernes Selskab, medlem af kassekommissionen fra 1951, formand for denne 1959—64, og medlem af en række andre selskaber.

Især gjaldt hans virksomhed dog naturligvis sprogvidenskaben. Han ledede på inspirerende måde Lingvistkredsens møder, han redigerede Acta Linguistica og serien Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague. I 1956 havde han den glæde at rykke ind i sit eget *Institut for lingvistik og fonetik*, Store Kannikestræde 13. Han tog sig af de talrige udlændinge, der strømmede til fra hele verden for at høre ham, og som han og fru Hjeltslev modtog sammen med danske fagfæller i deres gæstfri hjem på Ordruphøjvej. Han deltog i alle lingvistikkongresser og var som medlem af CIPL (Comité international permanent des linguistes) med til at organisere dem. Et vidnesbyrd om den frugtbare debat, der opstod omkring ham er det bind af Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague, der blev udgivet i anledning af hans 50-års dag i 1949: *Recherches structurales, interventions dans le débat glossématique*, med bidrag af en lang række udenlandske og danske forskere.

Louis Hjeltslev blev hentet til gæsteforelæsninger rundt i verden. Særligt skal nævnes hans deltagelse i Linguistic Summer Institute i Bloomington (Indiana) i de Forenede Stater i sommeren 1952. Siden da har Hjeltslevs indflydelse på amerikansk sprogvidenskab været mærkbar, især da den unge slavist Francis J. Whitfield, som han traf ved denne lejlighed, året efter oversatte »Omkring sprogteoriens grundlæggelse« til engelsk: *Prolegomena to a Theory of Language*.

Interessen for Hjeltslevs sprogteoretiske tanker har i de senere år været stadig stigende verden over. Mange har lært sig dansk for at kunne læse hans danske hovedværk. Men mange flere har ønsket at læse hans to sidste bøger i oversættelse. I sit sidste leveår så Hjeltslev, hårdt ramt af sygdommen, forberedelserne til en fransk udgave både af »Omkring sprogteoriens grundlæggelse« og af »Sproget« og til en engelsk udgave af »Sproget« ved Whitfield. Men det blev ham ikke forundt at se disse planer realiseret.

Først og sidst har Hjeltslev virket som en inspirerende igangsætter af nye sprogvidenskabelige metoder både i ud- og hjemland. Alle samtidige grammatikere og filologer er på den ene eller den anden måde blevet påvirket af hans store lingvistiske syner. F. eks. satte han med sin lille Rask-artikel både Marie Bjerrum og Paul Diderichsen i gang med frugtbare Rask-studier. Han var en blændende forelæser og debattør, ofte vanskelig at følge i diskussionen, fordi hans tanker gik i baner, der ikke var umiddelbart tilgængelige for andre, men de virkede netop derved så meget mere æggende.

Louis Hjeltslev var en fascinerende personlighed, der virkede stærkt på alle dem, der mødte ham. Han var vidtspændende, rummede store modsætninger i sig. Fra sin enkle grundtanke om at beskrive sproget indefra opbyggede han en højst kompliceret tankebygning, der dog aldrig slap de sproglige realiteter af syne. Han forenede en uhyre lærdom med en overordentlig elegance i sin fremstillingsform. Meget ung var han fuldt færdig som forsker, men omvendt var han hele livet ung af sind og virkede derfor særligt dragende på unge studerende. Få har som han kastet glans over dansk videnskab.